

Αρετή Τούντα - Φεργάδη
Κατερίνα Μανωλοπούλου - Βαρβιτσιώτη

Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΚΑΙ
ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Οι πρόσφυγες, συνέπεια κυρίως πολέμων, συνιστούσαν ανέκαθεν ζήτημα με εσωτερικές και διεθνείς διαστάσεις, που κάλυπταν όλους τους τομείς της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής τάξεως του κράτους, ή των κρατών που ακούσια ή εκούσια δέχθηκαν τις εμπειρίες τέτοιων γεγονότων.

Για την Ελλάδα, το προσφυγικό ζήτημα αποτέλεσε ένα από τα θέματα που συγκλόνισαν τη ζωή του τόπου, θέμα το οποίο σημάδεψε πολιτικές, καθόρισε καταστάσεις και άγγιξε αισθήματα. Η έκτασή του στις διάφορες διαστάσεις του είναι τέτοια, που αναμφισβήτητα δεν μπορεί να καλυφθεί παρά με εκτενείς και εξειδικευμένες μελέτες. Έτσι, στην ανακοίνωση αυτή δεν είναι εκ των πραγμάτων δυνατό να παρουσιασθεί παρά μόνο μία πτυχή του, η οποία έχει να κάνει με τη θεώρηση και αντιμετώπιση του ζητήματος μέσα σ' ένα περιορισμένο χρονικό διάγραμμα, εκείνο της κυβερνήσεως του Αλέξανδρου Παπαναστασίου.

«Δέν υπάρχει πολιτικό κόμμα στην Ελλάδα. πού νά μὴν ἔχει συνειδητοποιήσει τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴ γρήγορη ἐπίλυση τοῦ προσφυγικοῦ προβλήματος.» Με τα λόγια αυτά, που απηύθυνε στις 10 Σεπτεμβρίου 1924 προς τους συνέδρους της Ε' Συνελεύσεως της Κοινωνίας των Εθνών ο Εμμανουήλ Τσουδερός, ο έλληνας υπουργός των Οικονομικών στην κυβέρνηση Σοφούλη¹. έδινε τις διαστάσεις του προσφυγικού προβλήματος, που απασχολούσε την εποχή εκείνη την Ελλάδα και ταυτόχρονα προσδιόριζε τη στάση του πολιτικού κόσμου της χώρας απέναντι σ' αυτό.

Το προσφυγικό πρόβλημα είχε δημιουργηθεί χμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, όταν οι Έλληνες που κατοικούσαν στη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη εξαναγκάστηκαν, πιεσμένοι από τις βιαιοπραγίες των Τούρκων, να ζητήσουν άσυλο στη μητέρα πατρίδα. Οι πρόσφυγες που άρχισαν να καταφθάνουν στην Ελλάδα από το Σεπτέμβριο του 1922 και

1. Α. Τούντα - Φεργάδη, *Το Προσφυγικό Δάνειο του 1924*, «Παρατηρητής», Θεσσαλονίκη 1986, σ. 106.

μετά ήταν πολλοί: σε ενάμισι εκατομμύριο αναβίβαζε τον αριθμό τους ο ημερήσιος αθηναϊκός τύπος, αν και στην πραγματικότητα ήταν λιγότεροι. Με τον ερχομό τους δημιουργήθηκε ένα πλήθος από οικονομικά, δημογραφικά, κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα. Τα προβλήματα αυτά προσπάθησε να αντιμετωπίσει η Επαναστατική Κυβέρνηση του 1922 με όσα μέσα διέθετε. Παράλληλα, η απήχηση που το ζήτημα των προσφύγων είχε στο διεθνή χώρο επέσυρε την προσοχή του αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, ξένων φιλανθρωπικών οργανώσεων, ιδιωτών, αλλά και της Κοινωνίας των Εθνών. Στα πλαίσια της βοήθειας που πρόσφερε η Κ.τ.Ε. στην Ελλάδα εντάσσεται και το ενδιαφέρον της για παροχή προσφυγικού δανείου, τα χρήματα του οποίου θα βοηθούσαν τη χώρα να αντεπεξέλθει στις πολλές και επείγουσες ανάγκες των προσφύγων².

Αν και όλος ο πολιτικός κόσμος της χώρας ενδιαφέρθηκε για το προσφυγικό, αυτό δεν μπόρεσε να αντιμετωπισθεί με μια δυναμική πολιτική, η οποία θα επέτρεπε την άμεση και ριζική επίλυσή του. Η αστάθεια που επικρατούσε στην ελληνική εσωτερική πολιτική, καθώς και η οικονομική δυσπραγία του κράτους δυσχέραιναν την κατάσταση. Οι παράγοντες αυτοί δυσκόλευαν ακόμα και τις διαπραγματεύσεις που ξεκίνησαν στη Γενεύη και το Λονδίνο και αποσκοπούσαν στη σύναψη εξωτερικού διεθνούς προσφυγικού δανείου³.

Παρ' όλα αυτά οι πρόσφυγες οργανώνονταν. Εξέδιδαν εφημερίδες, συγκροτούνταν σε συλλόγους για να καταδείξουν και να γνωστοποιήσουν σε ευρύτερη κλίμακα το μέγεθος των προβλημάτων τους, ενώ παράλληλα συνεργάζονταν με την κυβέρνηση για τη επίλυσή τους. Το Σεπτέμβριο του 1923, όταν οι πρόσφυγες είχαν ήδη οργανωθεί, συγκάλεσαν στη Θεσσαλονίκη Παμπροσφυγικό Συνέδριο, όπου και καθόρισαν την πολιτική τους κατεύθυνση. Εκεί αποφάσισαν «[...] νά συμπράξουν μετά τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων καὶ τῶν φίλα τῇ Ἐπαναστάσει φρονούντων κομμάτων»⁴. Στη διάρκεια ακόμα του συνεδρίου συστάθηκε η Παμπροσφυγική Συνομοσπονδία, η οποία μαζί με το στρατηγό Θεόδωρο Πάγκαλο, που είχε αναλάβει την αρχηγία του συνδυασμού των Φιλελευθέρων, καθόρισαν μια γενική γραμμή, σύμφωνα με την οποία ο προσφυγικός κόσμος θα υποστήριζε την εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας βάσει μετεκλογικού δημοψηφίσματος⁵. Η απόφαση αυτή του προσφυγικού πληθυσμού οφειλόταν στο γεγονός ότι ήταν βαθιά αντιδυναστικός, εφόσον «[...] χάρις εἰς τὴν ὀλεθρίαν πο-

2. Στο ίδιο, σ. 17-40.

3. Στο ίδιο, Α' και Β' κεφ. και κυρίως σ. 88-95.

4. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως* (= Ε.Σ.Δ' Σ.), Αθήνα 1924, Συνεδρίαση 25η, 22 Φεβρουαρίου 1924, σ. 379-380.

5. Στο ίδιο, σ. 380.

λιτικήν τῆς Δυναστείας δὲν κατώρθωσε νὰ ἀπολάυσῃ τὴν ἐλευθερίαν τὴν ὁποίαν ἀπέκτησε μὲ αἷμα»⁶.

Το Κόμμα των Φιλελευθέρων κέρδισε τις εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου 1923, στις οποίες είχε οδηγήσει τη χώρα η Επαναστατική Κυβέρνηση των Πλαστήρα και Γονατά. Επειδὴ αμέσως μετὰ τις εκλογές ἀνέκυψε επιτακτικὸ το πρόβλημα της εκπτώσεως της Δυναστείας και της μεταβολῆς του πολιτεύματος. η κυβέρνηση Βενιζέλου δεν μπόρεσε να πάρει ριζικά μέτρα για την αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος. Δεν μπόρεσε αλλά και δεν πρόλαβε, εξαιτίας του μικροῦ χρονικοῦ διαστήματος που ο αρχηγός των Φιλελευθέρων παρέμεινε στην αρχή.

Εξάλλου και στην Εθνοσυνέλευση, η οποία είχε συνέλθει για πρώτη φορά στις 2 Ιανουαρίου 1924, δεν υπήρχαν περιθώρια για συζήτηση ἐπὶ του προσφυγικού, λόγω της διαφωνίας των πληρεξουσίων του Ἐθνους που παρατηρήθηκε ἐκεῖ ως προς τον τρόπο μεταβολῆς του πολιτεύματος⁷. Εν τούτοις τόσο ο Βενιζέλος όσο και ο Γεώργιος Καφαντάρης, που τον διαδέχθηκε στην κυβέρνηση, δεν είχαν παραλείψει στις προγραμματικές τους δηλώσεις να αναφερθoύν στο προσφυγικό⁸. Κάποιες προσπάθειες που ἔκανε ο Παπαναστασίου⁹ ἐπὶ κυβερνήσεως Καφαντάρη, ὅπως και ορισμένοι εκπρόσωποι του προσφυγικοῦ κόσμου¹⁰, να συζητηθεῖ το θέμα στην Εθνοσυνέλευση, προσέκρουσαν στην ἀρνηση του

6. Στο ἴδιο, σ. 378.

7. Η διαφωνία αὐτή ἀνέκυψε ἐντονὴ ἀνάμεσα στον Βενιζέλο, που ἦταν τότε πρωθυπουργός, και τον Παπαναστασίου, και ὡδήγησε τον πρώτο σε παραιτήση.

8. Για την αναφορά του Βενιζέλου στο προσφυγικό βλ. *Ε.Σ.Α' Σ.*, τ. Α', Συνεδρίαση 5η, 23 Ιανουαρίου 1924, σ. 24. Για την ἀγόρευση του Καφαντάρη βλ. *Ε.Σ.Α' Σ.*, Συνεδρίαση 15η, 11 Φεβρουαρίου 1924, σ. 178, ὅπου ἀναφέρει ἐπιγραμματικά: «Πρὸ πάσης ἄλλης μερίμνης ὁμως αἰσθανόμεθα ὅτι προέχει τὸ καθήκον ἡμῶν πρὸς ἀνακούφισιν τῶν δεινοπαθόντων προσφυγικῶν πληθυσμῶν».

9. «Ἐφόσον [...] τόσαι χιλιάδες [πρόσφυγες] ἔχουν ἀνάγκη προστασίας, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀκούσωμεν σήμερον τουλάχιστον τὰς σκέψεις τῆς Κυβερνήσεως διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ προσφυγικοῦ δανείου, δανείου ἔχοντος πολλὰ τὰ τρωτά, ὡς και τὰς σκέψεις τῆς Κυβερνήσεως διὰ τὴν ταχεῖαν ἐφαρμογὴν τοῦ ἀγροτικοῦ νόμου καὶ εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ εἰς τὴν Θράκην.

» Ἀλλ' ἐπαναλαμβάνω ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τρομακτικῆς παραλείψεως, διότι ἔχω τὴν πεποίθησιν ὅτι πολὺ συντόμως θὰ εὑρεθῶμεν εἰς τὴν εὐχάριστον θέσιν νὰ συζητήσωμεν τὰ μέτρα καὶ τὴν πολιτικὴν τῆς Κυβερνήσεως ἐπὶ τοῦ προσφυγικοῦ ζητήματος»: Βλ. ἀγόρευση Παπαναστασίου, *Ε.Σ.Α' Σ.*, Συνεδρίαση 15η, 11 Φεβρουαρίου 1924, σ. 181.

10. «Ἐπανειλημμένως ἀναβάλλεται ἡ συζήτησις ἐπὶ τοῦ προσφυγικοῦ ζητήματος, ἐνῶ ἐν τῷ μεταξύ ἀποθνήσκουν σωρηδὸν οἱ πρόσφυγες. [...] Ἐπιθυμῶ, ἡ Κυβέρνησις νὰ ὀρίσῃ ἡμέραν πρὸ τῆς διακοπῆς τῶν ἐργασιῶν, καθ' ἣν νὰ συζητηθῇ ἀποκλειστικῶς τὸ προσφυγικὸν ζήτημα [...]: Βλ. ἀγόρευση Ν. Κωνσταντόπουλου, *Ε.Σ.Α' Σ.*, Συνεδρίαση 16η, 12 Φεβρουαρίου 1924, σ. 192.

πρωθυπουργού. Ο Καφαντάρης είχε παραδεχθεί τότε ότι η κυβέρνησή του δεν είχε ενημερωθεί πλήρως και επομένως δεν ήταν προετοιμασμένη για μια παρόμοια συζήτηση. Πρότεινε δε το προσφυγικό να έρθει στη Συνέλευση αμέσως μετά τη διευθέτηση του πολιτειακού, οπότε και η κυβέρνηση και το σώμα των εκπροσώπων του Έθνους θα ήταν σε θέση να εξετάσουν όλες τις όψεις του και να καταλήξουν σε συμπεράσματα που θα εξυπηρετούσαν τα προσφυγικά συμφέροντα¹¹. Έτσι, εκτός από ορισμένες εμβόλιμες αναφορές στο προσφυγικό, αναφορές οι οποίες γίνονταν από τους εκπροσώπους κυρίως του προσφυγικού κόσμου¹², το ζήτημα δεν απασχόλησε την Εθνοσυνέλευση ως την Άνοιξη του 1924.

Η εξέλιξη της πολιτικής καταστάσεως δεν επέτρεψε στον Καφαντάρη να εκπληρώσει την υπόσχεσή του για συζήτηση του προσφυγικού μετά την πολιτειακή μεταβολή. Η συζήτηση έγινε επί κυβερνήσεως Παπαναστασίου, τον οποίο είχε οδηγήσει στην εξουσία η παραίτηση του Καφαντάρη. Ο ηγέτης της Δημοκρατικής Ενώσεως είχε από νωρίτερα εκδηλώσει τη θετική του στάση απέναντι στους πρόσφυγες. Το κόμμα του οποίου ηγείτο είχε επιληφθεί του προσφυγικού από την εποχή ακόμα που είχε εμφανισθεί ως πολιτική ομάδα¹³. Από το 1923 που η Δημοκρατική Ένωση συστάθηκε σε κόμμα, χάραζε δική της πολιτική γραμμή και καθόρισε δικό της πρόγραμμα για την αντιμετώπιση του προσφυγικού¹⁴.

Όταν ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας (12 Μαρτίου 1924) εμφανίσθηκε ενώπιον της Εθνοσυνελεύσεως (24 Μαρτίου 1924), όπου αναπτύσσοντας τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβερνήσεώς του αναφέρθηκε και στο προσφυγικό. «Ή επίλυσιν τούτου», τόνιζε ο Παπαναστασίου, «έξαρτάται από την εξέυρεσιν τῶν ἀνγκαίων χρημάτων, ἀπὸ τὴν ἀνάλογον κρατικὴν ὀργάνωσιν καὶ ἀπὸ τὴν ταχυτέραν καὶ δικαιότεραν λύσιν τοῦ ἀγροτικοῦ προβλήματος»¹⁵. Στη συνέχεια αναφέρθηκε στο προσφυγικό δάνειο, για το οποίο αρμόδιοι παράγοντες του κράτους συζητούσαν στη Γενεύη,

11. Στο ίδιο. Για τους λόγους που το προσφυγικό δεν συζητήθηκε νωρίτερα στην Εθνοσυνέλευση βλ. πιο κάτω, υποσημείωση 32, το απόσπασμα από το άρθρο του Στέφανου Δέλτα.

12. Παραδειγματικά βλ. την αγόρευση του βουλευτή Μ. Κύρκου στην 25η Συνεδρίαση της 22ας Φεβρουαρίου 1924, σ. 379, 380.

13. Ε.Σ.Δ' Σ., Συνεδρίαση 84η, 17 Ιουλίου 1924, σ. 1013, 1014, την αγόρευση του υπουργού Γεωργίας επί κυβερνήσεως Παπαναστασίου Α. Μπακάλμπαση.

14. Στο ίδιο.

15. Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1909-1940)*, «Αφοί Τολίδη», Αθήνα 1977, σ. 312 - 323, όπου αναφέρεται ολόκληρη η αγόρευση του Παπαναστασίου. Κυρίως βλ. στη σ. 317.

και στο Λονδίνο, όπως και στην Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, η οποία ήταν απότοκος του πρωτοκόλλου της 29ης Σεπτεμβρίου 1923¹⁶, το άρθρο 4 του οποίου πρόβλεπε τη σύναψη συμβάσεως προσφυγικού δανείου¹⁷. Ο Παπαναστασίου εξήγγειλε παράλληλα τα μέτρα που σκόπευε να πάρει η κυβέρνηση του ως προς το προσφυγικό. Τα μέτρα αυτά ήταν: α) «ή προσπάθεια ταχύτερας τοῦ δανείου συνάψεως καὶ ἡ ἐξασφάλις δι' αὐτοῦ τῶν ἀπαιτουμένων δαπανῶν»¹⁸. β) η ίδρυση οργανισμού για την προσοδοφόρα διαχείριση των περιουσιῶν των Μουσουλμάνων στην Ελλάδα· γ) το αποκεντρωτικό σύστημα που σκεφτόταν να εφαρμόσει η κυβέρνηση για την είσπραξη των πρόσθετων φόρων, που είχαν επιβληθεί σε πολλές περιφέρειες του κράτους και αποσκοπούσαν στην αύξηση του κεφαλαίου που προοριζόταν για τους πρόσφυγες· δ) η συγκέντρωση όλων των κρατικών υπηρεσιών, που ήταν αρμόδιες για τους πρόσφυγες, σε έναν οργανισμό και η ίδρυση αρμόδιου υπουργείου, ώστε να αντιμετωπισθεί καλύτερα το πρόβλημα· ε) η άμεση και ριζική αντιμετώπιση του αγροτικού ζητήματος, εφόσον το όλο προσφυγικό πρόβλημα στηριζόταν στην εγκατάσταση των αγροτῶν προσφύγων¹⁹.

Μέχρι τότε το κράτος, και συγκεκριμένα ως την 1η Ιανουαρίου 1924, είχε λάβει ορισμένα μέτρα που αφορούσαν τη βελτίωση των ὄρων εγκαταστάσεως και διαβιώσεως των προσφύγων. Η μεγαλύτερη προσπάθεια και τα ουσιαστικότερα αποτελέσματα είχαν παρατηρηθεί στη διάρκεια της επαναστατικής περιόδου²⁰, εφόσον η περίοδος εκείνη είχε διαρκέσει ενάμισι περίπου χρόνο, και τότε οι ανάγκες των προσφύγων ήταν επείγουσες. Οι θυσίες στις οποίες είχε προβεί το κράτος για τους πρόσφυγες ανέρχονταν σε ένα περίπου δισεκατομμύριο και αποτιμούνταν είτε σε χρήματα είτε σε είδη²¹. Ὡς το τέλος Δεκεμβρίου 1923 είχαν εγκατασταθεί 85.000 οικογένειες, δηλ. 340.000 άτομα. Το κράτος είχε δαπανήσει 198.102.106 δραχμές για την εγκατάσταση των αγροτῶν προσφύγων, ο αριθμός των οποίων ανερχόταν σε 500 ή 600.000· είχε ανεγείρει 6.233 οικήματα σε 176 συνοικισμούς²². Μετά την 1η Ιανουαρίου 1924 το έργο της αποκαταστάσεως των προσφύγων είχε περιέλθει στη δικαιοδοσία της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων, η οποία συνεπικουρείτο από το κράτος²³.

16. Στο *ίδιο*, σ. 317.

17. Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό.π.*, σ. 78.

18. Τ. Βουρζάς, *ό.π.*, σ. 317.

19. Στο *ίδιο*, σ. 318.

20. Ε.Σ.Δ' Σ., Συνεδρίαση 84η, *ό.π.*, σ. 1020, αγόρευση Παπαναστασίου.

21. Στο *ίδιο*.

22. Στο *ίδιο*, σ. 1009, 1010.

23. Α. Τούντα - Φεργάδη, *ό.π.*, σ. 118, 119.

Μετά το δημοψήφισμα της 13ης Απριλίου 1924, με το οποίο ο ελληνικός λαός είχε εγκρίνει την απόφαση της Εθνοσυνελεύσεώς του περί εγκαθιδρύσεως του αβασίλευτου δημοκρατικού πολιτεύματος, η κυβέρνηση Παπαναστασίου προσπάθησε να υλοποιήσει το πρόγραμμά της το σχετικό με το προσφυγικό ζήτημα. Για το σκοπό αυτό προχώρησε τις διαπραγματεύσεις που διεξάγονταν στη Γενεύη και στο Λονδίνο και αφορούσαν το σχεδιαζόμενο προσφυγικό δάνειο²⁴. παράλληλα έφερε το προσφυγικό στην Εθνοσυνέλευση, ώστε οι αντιπρόσωποι του Έθνους να αναπτύξουν τις απόψεις που είχαν πάνω σε αυτό και να ληφθεί απόφαση ως προς τα μέτρα τα οποία έπρεπε να πάρει η Συνέλευση για την καλύτερη και ταχύτερη επίλυσή του²⁵.

Όταν ο Παπαναστασίου ανέλαβε την πρωθυπουργία, τα προβλήματα που εκκρεμούσαν στο προσφυγικό ήταν, σύμφωνα με δήλωσή του ίδιου στην Εθνοσυνέλευση, η μεταφορά ορισμένων προσφύγων, η ανταλλαγή των πληθυσμών, η άμεση περίθαλψη και η εγκατάσταση των προσφύγων²⁶, προβλήματα δηλαδή που υπήρχαν από την αρχή της δημιουργίας του προσφυγικού ζητήματος και δεν είχαν ακόμα αντιμετωπισθεί ριζικά.

Η κυβέρνηση έλαβε σε εσωτερικό επίπεδο ορισμένα μέτρα οικονομικά, διοικητικά και νομοθετικά, τα οποία έθεσε υπόψη της Δ' Συντακτικής Συνελεύσεως. Στα πλαίσια των οικονομικών μέτρων εντάσσονταν και δύο δάνεια, που αποτελούνταν από 50 εκατομμύρια το καθένα, τα χρήματα των οποίων διατέθηκαν στους προσφυγικούς συνεταιρισμούς. Για την εν γένει προσφυγική υπόθεση η κυβέρνηση δαπάνησε το ποσό των 260.000 εκατομμυρίων δραχμών²⁷. Στα διοικητικά εξάλλου μέτρα υπαγόταν το σύστημα αποκεντρώσεως και αυτοδιοικήσεως των οργανισμών που ήταν επιφορτισμένοι με την προσφυγική αποκατάσταση και το οποίο είχε τεθεί υπόψη της Συνελεύσεως. Στα νομοθετικά μέτρα υπάγονταν οι τροποποιήσεις που η κυβέρνησή είχε επιφέρει στον αγροτικό νόμο. Βάσει των τροποποιήσεων αυτών καθοριζόταν το κατώτερο όριο των στρεμμάτων που απαλλοτριώνονταν²⁸.

Η κυβέρνηση είχε θέσει επίσης στη διάθεση της Ε.Α.Π. ένα μεγάλο χρηματικό ποσό και σκεφτόταν να δώσει ακόμα ένα εκατομμύριο δραχμές. Τα χρήματα αυτά είχαν διατεθεί στην Επιτροπή για να τη διευκολύνουν στις εργασίες της²⁹, εφόσον από τα χρήματα του δανείου είχε φθάσει στην Ελλάδα μόνο

24. Στο ίδιο, σ. 101.

25. Στο ίδιο, σ. 106 - 115.

26. Ε.Σ.Δ' Σ., Συνεδρίαση 84η, ό.π., σ. 1014.

27. Στο ίδιο.

28. Στο ίδιο.

29. Στο ίδιο, σ. 1015.

η προκαταβολή του ενός εκατομμυρίου λιρών Αγγλίας. (Η προκαταβολή αυτή είχε δοθεί από την Αγγλία³⁰ το Καλοκαίρι του 1923.)

Σε διεθνές, εξάλλου, επίπεδο εντάσσεται και η συνεργασία της κυβερνήσεως με την Ε.Α.Π., στην οποία ανέθεσε το έργο της αποκαταστάσεως των προσφύγων. Τα αποτελέσματα των εργασιών της Ε.Α.Π. δεν ήταν ικανοποιητικά, αλλά αυτό οφειλόταν σε διάφορους λόγους, όπως τόνιζε ο Παπαναστασίου στην Εθνοσυνέλευση, όπου ανέπτυξε τις απόψεις του επί του προσφυγικού ζητήματος. Οι λόγοι αυτοί ήταν: «Πρώτον εις τὸ ὅτι ἦτο εἰς νέος ὀργανισμός, ὃ ὁποῖος ἤρχετο νὰ ἀναλάβῃ μίαν ἐπιχείρησιν καὶ ἦτο φυσικὸν νὰ μὴ ἡμπορῇ νὰ λειτουργήσῃ πλήρως ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς· δεύτερον εἰς τὸ ὅτι λόγῳ τοῦ σχετικοῦ πρωτοκόλλου δὲν εἶχε πλήρη αὐτονομίαν κινήσεως»³¹. Ὡς πρὸς τὶς σχέσεις κυβερνήσεως - Ε.Α.Π. ο Παπαναστασίου τόνιζε: «Προσεπαθήσαμεν νὰ πείσωμεν τὴν Ἐπιτροπὴν καὶ τὴν ἐπείσαμεν ἐν μέρει νὰ μὴ δεσμεύεται ἀπὸ τοὺς ὅρους τοῦ πρωτοκόλλου, καὶ πράγματι χωρὶς νὰ πληρωθοῦν οἱ ὅροι τοῦ πρωτοκόλλου ἐπροχώρησαν αἱ ἐργασίαι καὶ καθ' ὑπέρβασιν τῶν ὁρῶν τοῦ πρωτοκόλλου»³².

Ακόμα, στις 21 Ιουνίου 1924, η Μεικτή Επιτροπή, η οποία ήταν επιφορτισμένη με την εφαρμογή της συμβάσεως περί ανταλλαγής των ελληνοτουρκικών πληθυσμών, είχε πάρει απόφαση να μεταβιβάσει στην Ε.Α.Π. με πλήρη κυριότητα εκτεταμένες περιοχές προς καλλιέργεια. Οι περιοχές εκείνες ανήκαν στους Μουσουλμάνους που υπόκεινταν στο μέτρο της ανταλλαγής. Η μεταβί-

30. Α. Τούντα - Φεργάδης, ό.π., σ. 88 - 95.

31. Ε.Σ.Δ' Σ., Συνεδρίαση 84η, ό.π., σ. 1021.

32. Στο ίδιο. Η διάθεση συνεργασίας με την Ε.Α.Π. που επέδειξε ο Παπαναστασίου επικροτήθηκε από τον Στέφανο Δέλτα, ο οποίος ήταν ένα από τα πρώτα μέλη της. Όταν ο Δέλτας αποχώρησε από την Ε.Α.Π. δημοσίευσε στην εφημερίδα *Ελευθερον Βήμα*, στις 13, 14 και 15 Αυγούστου 1925, τρία άρθρα, όπου ανέπτυξε τις απόψεις του γιά την Επιτροπή. Στο ένα από τα άρθρα αυτά, αναφερόμενος στον τρόπο αντιμετώπισεως του προσφυγικού ζητήματος και της Ε.Α.Π. από τις ελληνικές κυβερνήσεις τόνιζε: «Δυστυχώς, αἱ ἐκαστοτε κυβερνήσεις, καὶ τοιαῦται διεδέχθησαν ἀλλήλας ἐπτά ἢ ὀκτώ, ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου 1924, προσπαθοῦσαι πρὸ πάντων νὰ στερεοποιήσωσι τὴν ρευστὴν τῶν πλειοψηφίαν, ἀπέφυγον νὰ ἐκθέσωσι τὸ ζήτημα ἐνώπιον τῆς ἐθνοσυνελεύσεως ὑπὸ τὴν πραγματικὴν του μορφήν, καὶ νὰ διαφωτίσωσι τὸ κοινόν. Ἀπεναντίας μάλιστα ὁσάκις ἡγήρετο προσφυγικὴ συζήτησις, ἀμυνόμενοι οἱ πρωθυπουργοὶ ἢ ὑπουργοὶ διὰ καταλλήλων ἐλιγμῶν προσεπάθουν ἐπιτηδείου νὰ διοχετεύσωσιν εἰς τὴν ράχιν τῆς Ε.Α.Π. τοὺς ραβδισμοὺς οἱ ὁποῖοι προωρίζοντο διὰ τὴν κυβέρνησιν». Καὶ πιο κάτω, αναφερόμενος στὴν κυβέρνηση Παπαναστασίου, διευκρίνιζε: «Ὁφείλω ἴσως νὰ σημειώσω μίαν ἐξαίρεσιν, τοῦ κ. Παπαναστασίου, ὅστις, κατόπιν μακρῶν καὶ ζωηρῶν συζητήσεων μετὰ τῆς ἐπιτροπῆς, ἰδὼν τὰ πράγματα, ἀπέβαλε τὰς προκαταλήψεις τὰς ὁποίας εἶχεν ὅπως οἱ ἄλλοι, καὶ, ἂν ἐνθυμοῦμαι καλῶς, ὑπερῆμυνθη τῆς ἐπιτροπῆς ἀποκαταστάσεως προσφύγων ἐν τῇ συνελεύσει»: Βλ. *Ελευθερον Βήμα*, 14 Αυγούστου 1925, τὸ ἄρθρο του Στέφανου Δέλτα με τίτλο «Ἡ Επιτροπὴ Αποκαταστάσεως καὶ τὸ Κράτος».

βασή συνιστούσε εφαρμογή σχετικού άρθρου του πρωτοκόλλου του 1923 και πραγματοποιήθηκε στις 21 Αυγούστου 1924, όταν πλέον η κυβέρνηση Παπαναστασίου δεν ήταν στην αρχή³³.

Δεύτερο θετικό βήμα για την προώθηση των προσφυγικών συμφερόντων σε διεθνές επίπεδο, και κυριότερα των προσφυγικών αναγκών, υπήρξε η προσπάθεια που κατέβαλε η κυβέρνηση για την τροποποίηση ορισμένων διατάξεων του πρωτοκόλλου του 1923 του σχετικού με το προσφυγικό δάνειο. Μετά από συνεργασία με την Ε.Α.Π. η ελληνική κυβέρνηση είχε προτείνει τον Ιούνιο του 1924 στην Κ.τ.Ε. ορισμένες τροποποιήσεις των όρων του πρωτοκόλλου, τροποποιήσεις γενικής και τεχνικής φύσεως³⁴. Για το θέμα των τροποποιήσεων ο ίδιος ο πρωθυπουργός διευκρινίζει: «Τελευταίως κατεβάλλομεν προσπαθείας, καὶ ἐλπίζομεν νὰ στεφθοῦν αὐταὶ ὑπὸ πλήρους ἐπιτυχίας, νὰ ἐπέλθῃ μία μεταρρυθμίσαις τοῦ Πρωτοκόλλου ὅσον ἀφορᾷ τὴν παραχώρησιν τῶν γαιῶν καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν διαφόρων ἐργασιῶν εἰς ἐδάφη, ἐπὶ τῶν ὁποίων δὲν ἔχει ἀπολύτως τὴν κυριότητα ἡ 'Επιτροπὴ'»³⁵.

Οι προσπάθειες της κυβερνήσεως Παπαναστασίου για τροποποίηση των διατάξεων του πρωτοκόλλου για το δάνειο επηρέασαν τις σχετικές διαπραγματεύσεις που διεξάγονταν στη Γενεύη: στις 19 Σεπτεμβρίου 1924, υπογράφηκε νέα πρόσθετη στο πρωτόκολλο του 1923 διεθνής πράξη. Με την πράξη αυτή γίνονταν ορισμένες καινούργιες ρυθμίσεις στο πρωτόκολλο του προηγούμενου χρόνου. Το ποσό του δανείου οριζόταν στα δέκα εκατομμύρια λίρες Αγγλίας³⁶.

Ουσιαστική επίδραση επίσης στη γενικότερη προσφυγική υπόθεση, και ειδικότερα στην έγκριση της δεύτερης προκαταβολής του προσφυγικού δανείου, άσκησε και η πολιτειακή μεταβολή που σημειώθηκε στην Ελλάδα την Άνοιξη του 1924, επί κυβερνήσεως Παπαναστασίου. Ο ίδιος ο πρωθυπουργός σε αγόρευσή του στην Εθνοσυνέλευση συσχέτιζε τις διαπραγματεύσεις για το δάνειο με την πολιτειακή μεταβολή και υπογράμμιζε: «[...] ἂν εἴχωμεν ἐπιτυχίαν ἐν σχέσει μὲ τὴν παροχὴν τῆς δευτέρας προκαταβολῆς τοῦ δανείου, τοῦτο ὀφείλεται οὐχὶ κατὰ μικρὸν λόγον εἰς τὴν πολιτειακὴν μεταβολὴν ἢ ὁποία ἔγινεν εἰς τὴν Πατρίδα μας καὶ ἡ ὁποία ἐπέφερε μίαν ὁμαλότητα καὶ τὴν ἐμπέδωσιν μιᾶς τάξεως πραγμάτων, παρέχουσιν ἐμπιστοσύνην εἰς τὸν ἔξω κόσμον. Καὶ δι' αὐτὸ ὅλα τὰ δημοκρατικὰ κόμματα πρέπει νὰ εἶναι ἱκανοποιημένα, διότι ἐκτὸς τῆς ἱκανοποιήσεως ἑνὸς καθολικοῦ αἰσθήματος, ἐκτὸς τῆς βελτιώσεως ἐν γένει τῆς θέσεως τῆς Ἑλλάδος διὰ τῆς γενομένης πολιτειακῆς μεταβολῆς,

33. Α. Τούντα - Φεργάδη, *ό.π.*, σ. 122, 123 και υποσημείωση 11.

34. Στο *ίδιο*, σ. 124, 125 και 128.

35. Ε.Σ.Δ' Σ., Συνεδρίαση 84η, *ό.π.*, σ. 1021.

36. Α. Τούντα - Φεργάδη, *ό.π.*, σ. 129, 130.

την όποιαν όμοϋ έπετέλεσαν, διηυκόλυναν καί την λύσιν τοϋ μεγάλου αϋτοϋ προβλήματος, τοϋ προσφυγικοϋ, από την έπιτυχή λύσιν τοϋ όποιου [...] έξαρτάται καί ή άναζωογόνησις τοϋ Έθνους καί ή ένδυνάμωσις τοϋ Κράτους»³⁷. Τα λόγια αυτά του Παπαναστασίου προσλαμβάνουν ιδιαίτερη σημασία αν ληφθεί υπόψη ότι οι ιθύνοντες του Οργανισμού της Γενεύης, αλλά κυρίως οι Άγγλοι, είχαν διατυπώσει επιφυλάξεις για την παροχή του δανείου στην Ελλάδα επικαλούμενοι τη μη νομιμότητα της Επαναστατικής Κυβερνήσεως του 1922³⁸.

Τα γενικότερα επί του προσφυγικού ζητήματος μέτρα που είχε λάβει η κυβέρνηση Παπαναστασίου, καθώς και εκείνα που σκόπευε να πάρει, γνωστοποιήθηκαν στην Εθνοσυνέλευση στη διάρκεια συνεδριάσεων που ήταν καθ' ολοκληρία αφιερωμένες στο ζήτημα αυτό και εγκρίθηκαν από το σώμα³⁹. Παράλληλα εγκρίθηκε και σχέδιο ψηφίσματος που ο Παπαναστασίος υπέβαλε στην Εθνοσυνέλευση στις 17 Ιουλίου 1924 «Περί συστάσεως είκοσιπενταμελοϋς κοινοβουλευτικής Έπιτροπής πρὸς παρακολούθησιν τῶν κυβερνητικῶν ενεργειῶν εἰς τὰ ζητήματα ἀνταλλαγῆς πληθυσμῶν κλπ.»⁴⁰. Το ψήφισμα απέβλεπε στην επίλυση των προβλημάτων που είχαν ανακύψει από την εφαρμογή της συμβάσεως περί ανταλλαγῆς των ελληνοτουρκικῶν πληθυσμῶν (30 Ιανουαρίου 1923) και των ζητημάτων των σχετικῶν με την περίθαλψη και την εγκατάσταση των προσφύγων με τη σύσταση μιας ειδικῆς επιτροπῆς⁴¹.

Από όσα εξετάθησαν πιο πάνω, διαπιστώνεται ότι ο Παπαναστασίος και η κυβέρνησή του εφάρμοσαν το πρόγραμμά τους το σχετικό με το προσφυγικό πρόβλημα. Στην υλοποίηση του προγράμματος αϋτοϋ αρκετές προσπάθειές του στέφθηκαν από επιτυχία, αλλά και αρκετοϋς στόχους του δεν πρόλαβε να πραγματοποιήσει, επειδή στα τέλη Ιουλίου 1924 σημειώθηκε στην Ελλάδα κυβερνητική μεταβολή και την πρωθυπουργία ανέλαβε ο Θεμιστοκλής Σοφούλης.

37. Ε.Σ.Δ' Σ., Συνεδρίαση 84η, ό.π., σ. 1025.

38. Α. Τούντα - Φεργάδης, ό.π., κυρίως στις σ. 89 - 90, το τηλεγράφημα του Αλέξανδρου Διομήδη προς τον Γεώργιο Κοφινά.

39. Ε.Σ.Δ' Σ., Συνεδρίαση 84η, ό.π., σ. 1025.

40. Στο ίδιο, σ. 1024.

41. Στο ίδιο.